

Proposta per a una educació intercultural¹

YOLANDA RUIZ ORDÓÑEZ
Edetania, València

1. Introducció

L'educació intercultural és «la resposta pedagògica a l'exigència actual de preparar els futurs ciutadans per desenvolupar-se en una societat, pràcticament multicultural i idealment intercultural» (Jordan, 1996: 27). La seua finalitat és aconseguir en tots els estudiants una competència cultural, és a dir, desenvolupar aptituds i actituds que els permeten interactuar en una societat multicultural, fomentant la capacitat de criticar, de conèixer, d'enriquir-se, de conviure i de resoldre conflictes. El criteri fonamental per a l'educació intercultural és respectar la diversitat aspirant a la igualtat d'oportunitats per tot l'alumnat i no reparar en diferències individuals, tot i que epistemològicament i ètica no tots els elements de les cultures tenen el mateix valor. L'aplicació de l'educació intercultural exigeix seleccionar els elements curriculars més perdurables, universals, transferibles, és a dir, els més enriquidors per a tot l'alumnat independentment del grup sociocultural al que pertanyen. Des d'aquesta perspectiva, els principis psicopedagògics han de modular tots els anteriors criteris, millorant l'autoconcepte personal dels alumnes minoritaris, potenciant actituds positives i facilitant la convivència entre les diferents cultures i han de considerar la maduresa psicopedagògica. Així (Santos, 1994: 114):

El contacte entre cultures requereix una mena d'intervenció pedagògica, probablement escolar i no escolar, que persegueix un diàleg volgut i demanat conscientment, i que pretenga apropar-nos a una progressiva comprensió cultural. Es tracta, doncs, de separar-se d'una imatge de l'escola com a auditori de cultures i de dirigir-se cap a una escola com a fòrum cultural.

Al nostre parer, els problemes o conflictes que l'escola de hui ha d'afrontar són curriculars, depenent dels diferents grups ètnics, perquè a l'hora d'elaborar un currículum cal tenir en compte el conflicte que pot sorgir entre escola-societat. S'ha d'afirmar, doncs, que (Gómez, 2001: 222): «La diversitat [...] ara està instal·lada gairebé en totes bandes. Es planteja aleshores el problema pràctic, i moral, de com comportar-se en una societat que s'ha fet multidiversa, no només en les opinions, sinó també en els gèneres de vida».

Per tant, l'educació multicultural resulta imprescindible per afrontar situacions de discriminació i prejudicis que són fruit de la incomprensió i del domini que exerceix una cultura envers l'altra. Cal, doncs, remodelar el sistema educatiu i els seus factors, tant personals com materials, partint del respecte, la tolerància i la convivència, i contribuir d'aquesta manera a la construcció d'una societat en harmonia amb la diversitat.

---

¹ Traducció del castellà d'Adela Ortiz Soriano (Universitat Jaume I).

2. Models per a l'Educació Multicultural

Existeixen diferents models² segons l'objectiu que es persegueix: quan la intenció és *l'afirmació hegemònica de la cultura del país d'acollida* el currículum no varia, sinó que reproduceix la conducta dominant. Per a aquest objectiu destaquen tres models. El *model assimilacionista* pertany a les polítiques educatives conservadores com la d'Estats Units i França, i la seua pretensió és rebutjar la cultura minoritària assimilant-la a la majoritària. Es produeix així una absorció des d'un estil de colonització i de ciutadania que afecta l'àmbit escolar, ja que a l'escola es reconeix tant la igualtat d'oportunitats com la negació de la diversitat; si tots som iguals, tots hem de ser tractats de la mateixa manera. Des d'aquesta visió és l'alumne immigrant qui ha d'incorporar-se al sistema educatiu i a la realitat cultural. És un enfocament que advoca per programes d'immersió lingüística aplicats a Canadà, Califòrnia i Catalunya. Les variables a tenir presents en aquest model són el nombre de persones de minories a integrar, la distància cultural entre la seua cultura i la majoritària, i el nivell social i econòmic de les famílies. Un altre model és el *model compensatori*, que sorgeix com a conseqüència del gran fracàs escolar, que adopta com a solució la compensació de les diferències i que recolza l'accés a la llengua majoritària. Es qualifiquen les diferències culturals de dèficit i, en el plànol lingüístic, el programa cultural és el remedial, que planteja activitats permanents a l'alumne, adaptant el currículum per així accedir a una educació normalitzada. L'inconvenient, però, des del nostre punt de vista, és que no contempla l'aportació cultural d'aquestes minories; si bé, tant el model assimilacionista com el compensatori accepten viure amb la persona diferent. Per últim, assenyalem el *model segregacionista* que parteix de polítiques de segregació, no integradores ni normalitzadores i intenta atendre la diversitat des d'una especialització de l'educació, adoptant mesures més especials per a aquest tipus d'alumnes, com per exemple la creació d'escoles per a negres a Estats Units.

Si l'objectiu és el *reconeixement de la pluralitat de cultures dins el marc escolar*, la intenció és ometre les polítiques de segregació, des del respecte a altres cultures que afecta al currículum i accepta els següents models: la idea del *model de Currículum multicultural* és canviar de manera parcial o total el currículum introduint continguts multiculturals. El programa més rellevant és el currículum additiu, que aplica alguns continguts ètnics, però sense revisió global del currículum; el programa infusionista que assumeix la culturalitat des de la transversalitat; i el programa de transició que reconeix la llengua materna com un pas previ per ensenyar la llengua del país d'acollida. No obstant això, tot i que pensem que és un model més integrador que els anteriors, el dèficit radica en variar únicament continguts curriculars, aspecte insuficient per a una educació intercultural. Un altre model és el de *pluralisme cultural*, que proposa reconèixer els propis valors culturals i plasmar-los en l'àmbit educatiu amb pràctiques específiques, com ara la creació d'una escola per a gita-

² Hi ha diferents taxonomies que donen resposta a la diversitat cultural: Selby assenjala respostes d'integració multicultural, antiracista i multiculturalistes verds; Jordán, integració multicultural i intercultural; Lynch, *laissez faire*, segregació, compensatòria, multicultural i antiracista; Verde, prehistòrica, compensatòria, llengua d'origen, cultura d'origen i intercultural; Tovías, assimilacionista, compensatòria, multicultural i intercultural; i San Roman, segregacionista, obscurantista, especialitzada i pluricultural.

nos. Al nostre parer, el positiu d'aquest model és la intenció de pal·liar les desigualtats socials mitjançant una acció educativa que elimine el fracàs escolar; en aquest sentit adopta un programa que dura tota l'escolaritat i que parteix de la cultura dels col·lectius respectant tots els aspectes que configuren el seu estil de vida. No obstant això, aquest model no és adequat per l'alt grau de conflicte de les zones en què es creen els centres educatius. Els programes lingüístics d'aquest model no neguen el rebuig de la cultura d'origen, sinó que propicien la coexistència entre ambdues. Destaquem, per exemple, el model educatiu suec que ofereix als immigrants una educació en la seua llengua d'origen i el suec com a segona llengua. El tercer model és el *model d'orientació multicultural*, a penes desenvolupat a Europa, i la intenció del qual és unir la identitat personal amb la cultural. Destaquen en ell els programes de desenvolupament de la identitat ètnica i cultural dirigits a tots els membres d'una aula multicultural. Quan l'objectiu es dirigeix cap a una opció intercultural basada en la simetria cultural, l'interès és el diàleg entre grups diferents i la solidaritat entre cultures. Per a aquest objectiu és important el model intercultural, caracteritzat pel respecte a la diversitat cultural, que es dirigeix a tot l'alumnat on el que importa és la solidaritat i la reciprocitat cultural. Parteix d'un projecte educatiu i social global, i com a exemple, assenyalem el model escolar belga de 1982. Els programes utilitzats són de relacions humanes a l'escola, donant importància a l'acceptació i el respecte, treballant amb sociogrames, *role playing* i aprenentatge cooperatiu. És un model que utilitza programes que valoren la diferència i la diversitat, i programes lingüístics multiculturals que s'amplien a un marc multicultural de les llengües. Considerem que la metodologia utilitzada és la propícia per a una educació intercultural. Un altre model és *l'educació no racista*, que evita conductes racistes sense qüestionar-se l'aspecte ideològic dins de l'escola. Proposa realitzar una revisió dels currícula i utilitzar programes de multiculturalisme lingüístic i de respecte a la diversitat. Per últim, el *model holístic de Banks*, que enalteix l'escola com a institució i com a marc de construcció social perquè afronte i llime desigualtats. Entén l'escola com a sistema social que considera, com factors del plànol escolar, programes i polítiques escolars, la participació i la pertinença a la comunitat, la cultura escolar, el currículum ocult, els estils d'aprenentatge de l'escola, el llenguatge i els dialectes de l'escola, el programa d'orientació, els materials d'instrucció, el currículum formalitzat, els estils i estratègies d'ensenyament. Aquest model es troba simultàniament a l'enfocament sociocrític, l'objectiu del qual es dirigeix *cap a una societat justa que lluita contra l'asimetria cultural, social i política* i entre els models destaquem *l'antiracista*, centrat en aspectes institucionals i estructurals de l'escola. Les seues estratègies són la formació del personal docent, la promoció del professorat de minories ètniques, el desenvolupament de polítiques antiracistes, i el foment del desenvolupament crític i d'una investigació que permeti una anàlisi des de la pràctica. Per altra banda, el *model radical* implica una acció concienciadora incorporant l'acció educativa amb les minories i amb les majories. Aquest model sorgeix com a conseqüència de l'anàlisi del sistema capitalista, amb la intenció d'unir els processos educatius i organitzatius dins un marc global i integral. El programa que s'aplica és el d'educació d'adults, on podem destacar com exemple el Samba Kumbally a Santa Coloma de Farners. Per últim, quan l'objectiu es dirigeix *cap a un enfocament global*, inclou l'opció intercultural i la lluita contra tota discriminació. Ací, el que importa és el *projecte educatiu global* que valora la diversitat i promou la igualtat. El mètode és un aprenentatge col·laboratiu

i la implantació de l'educació global. L'inconvenient, des del nostre punt de vista i concretament al nostre país, és que el discurs teòric ha precedit al pràctic i per això el perill és augmentar les diferències entre ambdós plànols. La intenció és valorar la diversitat i promoure la igualtat, educant també per a la ciutadania en una societat multicultural i utilitzant com a programa l'educació per a la responsabilitat social. De tots els models tractats, considerem aquest el més adequat perquè aborda, no només qüestions merament escolars i educatives, sinó que és molt més ampli ja que transcendeix a la ciutadania, tot i que ha de treballar-se des d'uns principis pedagògics que solucionen el problema de connexió entre principis teòrics i pràctics. Per tant, s'ha de partir, des d'aquest model, d'una *educació global*,³ és a dir, una educació internacional que s'ocupe dels ciutadans del món⁴ i que incidisca en l'àmbit educatiu, doncs (López, 2002: 76):

L'educació global és vista com una estratègia del currículum global, que penetra i afegeix als paràmetres existents, no només una matèria individual, sinó una trajectòria holística a través de totes les experiències d'aprenentatge de l'estudiant en l'organització escolar.

La nostra proposta és globalitzar l'educació⁵ i, per aquesta raó, la intenció de la majoria de països és aprofundir a través d'estudis històrics, polítics, geogràfics, ecològics i de diversitat cultural, doncs el fi és sobrepassar les fronteres i donar resposta educativa a una situació de canvis constants. Però aquest tipus d'educació conté tant aspectes positius, com ara la integració a escala mundial, com negatius, com la massificació, l'exclusió social i l'exclusió econòmica. Des del nostre punt de vista, l'educació global té com a objectiu que els estudiants valoren la diversitat cultural, coneixent altres cultures que els permeten mantenir una relació positiva cap a elles, de manera que desapareguen els prejudicis i estereotips en la relació amb les altres cultures i es respecten les cultures internacionals pels trets únics que tinguen. Així, des d'aquest tipus de globalització es genera un model educatiu⁶ amb un component bàsic: una educació intercultural. Per a implantar una educació intercultural creiem important tractar qüestions com: instruir els xiquets immigrants, doncs les seues cultures no s'assemblen a la cultura dominant; invertir nacional i internacionalment

³ Case (1991) distingeix dins l'educació global dos perspectives: la *sustantiva*, que consisteix en el que veiem i està formada pel coneixement de valors i pràctiques culturals, interconnexions globals, circumstàncies i preocupacions actuals, orígens i models passats; i la *perceptiva*, constituïda per valors intel·lectuals, disposicions i actituds.

⁴ Entre els autors que han realitzat aportacions al concepte d'educació global destaquen Alger i Harf (1985), Lynch (1989), Tye (1990), Selby (1996), Johnston i Ochoa (1993).

⁵ L'educació global mai recolza el fenomen de la globalització, sinó que pretén interrelacionar factors econòmics, polítics, culturals, tecnològics de les diferents cultures.

⁶ Aquest model educatiu parteix de quatre dimensions:

- a) Globalitat espacial, consistent en ser conscient de la naturalesa entre pobles i països, sense compartimentalitzar la realitat des de l'escola.
- b) Globalitat temporal, que afirma l'existència d'una relació entre passat, present i futur, fet que permet una comprensió dels canvis.
- c) Temes globals amb la finalitat d'aprendre a veure els temes globalment, és a dir, interrelacionats amb els modes diferents de veure el món.
- d) Món interior al què importa conèixer-se un mateix per conèixer el món.

major capital de diners en educació intercultural; oferir una adequada intervenció educativa per a l'alumnat estranger a secundària i a la universitat; realitzar plantejaments teòrics adequats a una pràctica intercultural; utilitzar textos i disciplines en sintonia amb la pluralitat cultural, sobretot pel que fa al nivell universitari, on prevalen més les matèries d'utilitat social. Ha d'existir, doncs, una confrontació, *assimilació versus pluralisme cultural*, ja que des de l'assimilació el grup escolaritzat minoritari ha d'assimilar les formes de vida del majoritari, el que implica una saturació del currículum escolar en els continguts, ja que ha d'assumir costums i cultures pròpies. El pluralisme cultural, per altra banda, tracta de potenciar la pluralitat perquè els diferents grups no perden la seua identitat i es cree simultàniament un espai de vida comú. Proposem també la confrontació entre *necessitats particulars versus educació igual per a tots*, l'interès de la qual és saber si és més apropiat organitzar programes escolars per donar respostes a les necessitats escolars de minories o més bé s'ha de partir d'un programa comú per a tots. Les minories plantegen necessitats que són més difícils de solucionar i des de les quals s'exigeix un baix rendiment escolar i dificultats relatives al país de llengua, relacionades amb els continguts curriculars o procedents de reserves actitudinals. La solució és elaborar programes educatius⁷ concrets per a cada grup ètnic específic o bé s'estableixen contextos d'aprenentatge comuns que servisquen per a tots. Cal, doncs, establir en el marc educatiu uns *principis pedagògics* o didàctics tant personals com materials des dels quals es consolide l'educació intercultural, ja que (Santos, 1994: 154):

L'escola ha de ser un reflex de la situació multicultural del país o d'una zona determinada. Cal comptar amb la presència dels companys per a l'aprenentatge mutu. Per comprendre els valors d'una cultura, res millor que veure-la viva, en els propis companys.

3. Objectius

Els *objectius didàctics* per arribar a una bona educació intercultural entenem que són: *fomentar actituds interculturals positives* i, per aconseguir-ho, s'ha de desenvolupar un sentit crític mitjançant la presentació de diferents cultures, analitzant-les i avaluant-les; això implica que es valoren també les aportacions positives de cada cultura, qüestió que es pot aconseguir coneixent les aportacions històriques de cadascuna; és necessari igualment tasques com empatitzar amb valors i creences d'altres cultures, donant a conèixer els rols sexuals propis de les diferents cultures; respectar i valorar les formes diferents d'entendre la vida, el que exigeix reconèixer les diferents creences religioses al mateix temps que s'eliminen els prejudicis i s'eviten expressions negatives estereotipades; i, en últim lloc, identificar-se amb la comunitat cultural pròpia generant un sentiment d'autoestima equilibrat. Un altre objectiu que jutgem convenient és *millorar l'autoconcepte personal, cultural i acadèmic dels alumnes*; per això s'han de dur a terme accions que mantinguen en els alumnes la seguretat socioafectiva per pertànyer a una comunitat concreta, per exemple narrat

⁷ Entre els programes cal destacar Comett (1987), Erasmus (1989), Lingua, Tempus, Eurydice, Euroropa, Juventud europea, Eurotecnecnet, Arion, Force, Iris, Cedefop, Comenius.

contes on s'evoquen vivències comunitàries; fomentar la participació escolar, realitzant tasques en grups reduïts on tots s'impliquen, sense obviar reconèixer progressos acadèmics personalitzadament, coneixent si l'alumne minoritari domina o no la llengua del país d'acollida, i en conseqüència, descobrint quins són els aspectes superats de la socialització i quins no; introduir també elements propis de la seua cultura, aspecte que pot treballar-se a l'aula amb decoracions escolars; i, sobretot s'ha d'acollir a tot alumne com a persona que és independentment de la cultura de la que siga. Així mateix, entre els objectius destaquem *aconseguir que els alumnes convisquen i cooperen entre si tot i que pertanyen a diferents cultures*. Per aconseguir-ho s'ha d'integrar socioafectivament l'alumne relacionant l'alumne minoritari amb altres majoritaris que siguen líders a l'aula; apropar una cultura a una altra, per exemple descobrint els elements comuns d'ambdues cultures pel que fa a la llengua i la religió; també s'han de desenvolupar habilitats d'acció cívico-social per participar en la vida multicultural, oferint pautes per a que siguen capaços de resoldre els conflictes de la convivència extraescolar, així com els actitudinals treballant dilemes morals; facilitar canals de comunicació intercultural utilitzant *role-playing*; conèixer les relacions entre els diferents pobles, races i cultures; i, per últim, fomentar aprenentatges cooperatius. Pel que fa al professorat i a les famílies dels grups minoritaris proposem conèixer les institucions de caràcter local, la seua estructura i funcionament, així com les institucions i normes legals⁸ tant nacionals com internacionals que reglen drets i deures de la persona. L'últim objectiu didàctic és *oferir la igualtat d'oportunitats per a tot l'alumnat*, generant el professorat expectatives positives respecte als alumnes minoritaris valorant-los didàcticament; i utilitzar en les adaptacions curriculars mètodes participatius, des dels quals s'aconseguirà un rendiment escolar més gran.

4. Metodologia

La finalitat d'utilitzar un mètode o un altre és aconseguir l'èxit escolar i, per a això, el primer que cal fer és evitar *discontinuitats culturals* entre la cultura minoritària i la que prima als centres educatius, qüestió que exigeix que els professors coneguen els punts forts i dèbils. Una altra aportació metodològica és la *forma tradicional d'ensenyar*, ja que habitualment es treballa de mode deductiu (des de la teoria cap a la pràctica) i potser caldria qüestionar-se si és millor fer-ho inductivament, és a dir, partint de la pràctica i, des d'allí accedir als continguts teòrics. Un mètode també adequat per educar interculturalment és el *mètode cooperatiu*⁹ perquè augmenta l'adquisició de coneixements i estimula la transferència

---

⁸ Entre els documents legals que tracten l'educació intercultural estan la Llei General d'Educació (1970), la Constitució Espanyola (1978), la Llei Orgànica del Dret a l'Educació (1985), el Llibre Blanc per a la Reforma del Sistema Educatiu (1989), la Llei d'Ordenació General del Sistema Educatiu LOGSE (1990). És en el Llibre Blanc (1989) on es parla per primera vegada sobre la integració i la necessitat de respondre a la necessitat educativa especial.

⁹ El mètode cooperatiu és el treball dels alumnes en grups reduïts on cadascú participa en una tasca col·lectiva, realitzada sense la supervisió directa del professor i on no només es treballa l'autoconcepte i l'autoestima, sinó que també es milloren i es treballen actituds, aptituds i temes curriculars abordats des de la perspectiva multicultural.

en l'àmbit intel·lectual, i en l'actitudinal augmenta les actituds positives i integra els alumnes amb necessitats educatives especials. La intenció és que els mètodes siguin innovadors i permeten l'adquisició de coneixements, motiu pel qual considerem adequat utilitzar un tipus d'ensenyament interdisciplinari i una avaluació contínua. A més, la metodologia ha de fomentar la participació dels alumnes respectant les seues opinions i generant actituds positives cap als estudiants de diferents grups culturals. És també important relacionar qüestions universals amb les personals i unir les activitats de l'escola amb les de la comunitat, fins i tot l'ambient local amb el nacional. Per aplicar aquest tipus de metodologia s'ha de potenciar un estil concret d'estratègies com són les *estratègies sociomorals* treballades mitjançant programes d'educació moral on s'aclarisquen els valors i es fomenta la comprensió crítica, responnent, per exemple, preguntes des de textos relatius a la identitat cultural, o discutint els dilemes morals de Kohlberg. De la mateixa manera considerem que és bàsic entrenar en *estratègies socioafectives*, per exemple simulant situacions que generen actituds positives cap a la pluralitat. Altres estratègies són: el *contacte vicari*, on es planteja un aprenentatge cara a cara, real i viu; estratègia *principle-testing*,¹⁰ que assegura les màximes conseqüències entre els valors assumits i els defensats, el drama (*role-playing*), la informació, i la personalitat del professor, ja que les seues actituds i creences influeixen en la diversitat cultural.

5. El professor com a instrument pedagògic

El professor ha de col·laborar amb altres agents socioeducatius (educadors de carrer, assistents, animadors, etc.) i participar en projectes educativament amb actitud de compromís, sensibilitat i expectativa positiva.¹¹ Creiem que, per a que el professor eduque interculturalment ha de fomentar un tipus d'educació per a una comunitat global i diversa, treballant des de les necessitats de les diferents cultures; ha d'educar els estudiants en la cooperació, el respecte i la justícia, per exemple intercanviant opinions a través de debats des dels quals se superen prejudicis i s'enaltisca la vàlua de la cultura minoritària; ha de col·laborar en el diàleg multicultural amb les famílies i amb la comunitat, utilitzant coherentment els mitjans de comunicació social; i ha de tenir present que la funció és educar i, per tant, cal utilitzar alguns criteris psicopedagògics adequats. En definitiva (Santos, 1994: 200):

L'educació ha de possibilitar a cada persona que dispose de les actituds i habilitats per viure en una societat com és l'actual, en contínues transformacions i canvis, de manera que se la pugui assistir en la resolució d'una manera intel·ligent dels conflictes i problemes que es plantejen.

¹⁰ Un dels efectes típics que produeix l'ús d'aquestes estratègies és la *síndrome d'exempció*, per la que els alumnes perceben allò negatiu de ser racista, però es mostren incapaces d'actuar.

¹¹ Cal tenir en compte l'efecte pigmalí, des del qual les expectatives que es generen cap a un alumne tendeixen a complir-se. J. Jacobson i R. Rosenthal realitzaren investigacions on es va qüestionar la causa de dites expectatives dels professors.

6. L'escola actual davant la diversitat

L'escola actual ha de tenir presents les cultures següents per acceptar la diversitat: a) *cultura pública*, entesa com el conjunt de significats que en els diferents camps del saber i del fer han acumulat els grups humans al llarg de la història; b) *cultura acadèmica* són els continguts de la cultura pública que s'utilitzen a l'escola; c) *cultura social* són els valors, normes i institucions i conductes que dominen els intercanvis humans en societats democràtiques (aquesta cultura es manifesta a través dels alumnes, de les famílies i del professorat); d) *cultura escolar* és la conducta que genera la pròpia escola, per exemple a través de tradicions i rutines; i e) *cultura experiencial*, que són les conductes que els alumnes han elaborat mitjançant intercanvis espontanis amb el medi social i familiar que els envolta. Però hem de tenir en compte que les grans escoles tenen més dificultats a l'hora de crear un clima de tolerància i de respecte perquè l'acollida i la qualitat de relacions és menor. En aquest cas, el paper del director en els centres de primària i secundària és important. Defensem la incorporació de la multiculturalitat al *Projecte Educatiu*, per exemple, incorporant valors com la tolerància, el respecte, la igualtat de drets i la no discriminació des de metodologies flexibles. A més, és possible realitzar *activitats multiculturals* a través de campanyes i accions solidàries. També beneficiar-se dels *serveis que proporciona l'escola*, com ara la biblioteca, el funcionament i el contingut de la qual són indicadors de la consciència multicultural; el menjador, si respecta els costums religiosos alimentaris. Per a realitzar les adaptacions apropiades de l'educació intercultural al currículum, no s'ha d'ignorar el context social del país d'acollida, la raça, la llengua¹² i la pedagogia, adequant-les a les condicions per a un projecte educatiu intercultural com és la voluntat d'integració social i política, el reconeixement del caràcter pluricultural, el desenvolupament de polítiques especialment educatives, el respecte del funcionament de la institució escolar i l'estimació dels valors en les accions. En aquest sentit (Del Arco, 1998: 71):

L'Europa del futur serà cada vegada més un mosaic pluricultural i multiètnic, nodrida amb emigrants i ètnies del Tercer Món [...] L'educació Intercultural es converteix en una necessitat i un repte, cosa que implica, en l'acció pedagògica, a tota la col·lectivitat escolar: professors, alumnes, pares i entorn comunitari.

7. Projecte Educatiu (PEC) i Curricular de Centre (PCC)

Davant el PEC, els centres escolars han de ser conseqüents amb la realitat multicultural evitant els prejudicis, i una manera de ser-ho és incloure continguts culturals com l'artístic o el literari. A més a més, des del model globalitzador de l'educació proposem que els centres educatius reflexionen profundament sobre la interculturalitat establint un compromís social amb la comunitat i interaccionant per tant amb els pares.

¹² La pluralitat lingüística marca una pluralitat cultural que ha de considerar aspectes com la sociolingüística (estudi de condicionaments socials i la relació societat-comunitat), el psicolingüisme (comprensió de la mentalitat dels que parlen un idioma en concret), la didàctica d'una segona llengua i literatura.

L'educació intercultural suposa en el PCC¹³ analitzar els objectius generals d'etapa (per què ensenyar), per a la qual cosa s'han de conèixer les capacitats dels estudiants. Una manera de posar-ho en pràctica, per exemple a l'àrea de Ciències Socials, consisteix a cerciorar-se de la comprensió dels diferents punts de vista o formes de vida. És important analitzar els continguts obligatoris d'etapa (què ensenyar), és a dir, saber quins són els continguts proposats mitjançant la resolució de conflictes i els dilemes interculturals. També cal adequar criteris metodològics (com ensenyar), per exemple utilitzant l'aprenentatge cooperatiu en algunes àrees concretes com matemàtiques i física. Cal tenir en compte els criteris organitzatius (quan i on ensenyar) per saber quan és convenient oferir crèdits optatius¹⁴ i quin sentit pràctic atorgar a les tutories. De la mateixa manera són importants els criteris materials (amb què ensenyar), que han de ser coherents amb els mètodes i amb els objectius interculturals proposats anteriorment, per exemple sabent quines guies, quins llibres i quina informació s'ha de proporcionar. També els criteris avaluatius (què i com valorar), on procedeix realitzar una avaluació diagnòstic, proves de rendiment i el procés d'aprenentatge dels alumnes diferents. De la mateixa manera, el centre ha d'oferir espais per a la diversitat cultural, i creiem que una forma és facilitar espais escolars, com la utilització d'instal·lacions esportives perquè els alumnes cultiven en horaris no lectius elements diferents de la seua cultura. Així mateix, ha de ser sensible pel que fa a la infraestructura mitjançant la inversió en centres de documentació com la biblioteca, la ludoteca, o bé mitjançant un servei de menjador adequat a les demandes de la pròpia cultura. També ha d'existir flexibilitat en quant a les normes de funcionament (agrupació, aules d'acollida, càrrecs de responsabilitat, etc.). Els pares de cultures minoritàries han de participar en la vida escolar a través d'entrevistes o de la creació d'una escola de pares. A més, seria adequat organitzar activitats extraescolars interculturals, ja siga mitjançant jornades, festivals o mitjançant eixides fora de l'escola visitant museus o exposicions.

8. L'aula

A l'aula és important cuidar les qüestions metodològiques com són l'organització de treball i temps, l'avaluació, la participació i els processos de comunicació¹⁵ que han de tenir presents indicadors com l'amplitud del focus d'afecte, inclús amb una mirada, amb el to de veu que ha de realitzar-se per exercir el control de la classe o transmetre sentiments o

---

¹³ Jordán (1992), pel que fa al currículum, estableix que els projectes curriculars han de ser concrets i seguir un procés derivat de les finalitats assignades a l'educació intercultural; el currículum ha de ser comprensiu i global, això és, ha d'impregnar tota la vida escolar; i oferir temps i espai per a les cultures minoritàries tot i que es preveja un temps i un espai més marcat per a la majoria.

¹⁴ Es tracta de crèdits variables, és a dir, unitats d'una durada per aprofundir en aspectes interculturals. Les finalitats dels crèdits són ampliar i complementar aspectes dels continguts comuns, donar a conèixer camps nous, secundar interessos i necessitats dels alumnes i oferir una formació personal en aspectes bàsics per viure el pluralisme cultural.

¹⁵ Existeixen diferents models de comunicació: orientació individual, des de la qual el professor està obert a qualsevol procés de comunicació; orientació col·lectiva, on el centre d'interès són les explicacions del professor; model unidireccional, perquè la comunicació l'estableix sempre el professor, se centra en explicacions i en posar ordre i disciplina, el to es variable, el focus ampli i la freqüència de comunicació baixa; el model d'interacció parcial s'estableix per part dels alumnes i el professor, se centra en posar ordre i disciplina en comunicar

estats d'ànim; l'idioma utilitzat pot ajudar a entendre les característiques que es donen en la comunicació i la direccionalitat, és a dir, qui estableix el canal comunicatiu. Doncs (Del Arco, 1998: 68):

[...] l'escola de hui en dia s'ha convertit en un "espai ecològic" d'encreuament entre cultures, la responsabilitat específica de la qual, que li confereix una pròpia identitat i autonomia, consisteix en una mediació reflexiva d'aquelles influències plurals que les diferents cultures exerceixen de manera permanent sobre les noves generacions. Es fa necessari un canvi de forma de pensar i l'educació intercultural portarà amb ella una nova concepció, una escola com a comunitat i no exclusivament una escola com a organització formal, des d'on es potenciaran aquells valors que repercutisquen en una solidaritat més gran, comprensió i convivència.

9. Paradigmes educatius

Anem a exposar diferents paradigmes de professors davant la diversitat cultural, de manera que poden actuar:

1. *Com agent de reproducció sociocultural*: consisteix a adoptar una visió tecnopositivista; està lligada al positivisme lògic. Parteix d'una visió fragmentada de la realitat i, en conseqüència, també fragmentada de la realitat cultural, de manera que des d'aquesta perspectiva les polítiques són segregacionistes i s'aborden les diferents cultures aïlladament. Es presenta un model cultural com a universal i així els actes d'opressió i intolerància queden justificats per temor a un sentiment d'amenaça a una cultura que s'entén com a superior; existeix una actitud tolerant, però només en cultures aïllades. Així, des d'aquest paradigma el multiculturalisme ha d'evitar-se, perquè no entra dins els objectius de l'escola: només té sentit parlar d'educació multicultural si es parteix de polítiques d'assimilació i de segregació. L'objectiu de l'educació amb aquest enfocament és «compensar els dèficits de les cultures diferents a la majoritària, tant si eixes carències són reals o inventades» (López, 2002: 89). Del currículum, afirmem que és etnocèntric i l'elaboren experts del grup, ja que són els que garanteixen la continuïtat del patrimoni cultural. Així, es controlen conductes a l'escola i s'eviten conflictes. En conseqüència, el currículum no considera l'adequació als seus membres, ni la socialització dels mateixos. La funció dels professors i els alumnes queda relegada als interessos d'un grup majoritari i es produeix un conflicte entre la teoria, que pretén una homogeneïtat, i la pràctica, en la que es manifesta una heterogeneïtat.

La proposta, des del nostre punt de vista, és que els professors es qüestionen els continguts curriculars i el context social en que es troben, per així evitar ser merament experts o propagadors de la cultura dominant, ja que el que succeeix és que estan assumint

---

experiències i treball per part de l'alumnat, el to i el focus és ampli i la freqüència de comunicació és elevada; model d'interacció parcial per l'idioma, caracteritzat pels alumnes o pel professor, centrat en posar ordre i disciplina, el to és variable i el focus és ampli, hi ha una comunicació més elevada en situacions informals i més restringida en situacions formals per la llengua utilitzada; el model d'interacció afectiva positiva es distingeix per afavorir la interacció entre professor/alumne en un clima cordial, i és peculiar en la intencionalitat i l'esforç comunicatiu que el professorat estableix.

acríticament els models culturals. La pedagogia del professorat ha de ser sensible davant les necessitats plantejades pels diferents grups culturals escolaritzats.

2. *Com agent que redefineix i interpreta la cultura*: model propi de l'hermenèutica alemanya, la fenomenologia, l'etnografia i l'interaccionisme simbòlic. L'eix és entendre els fenòmens i el caràcter èticomoral de l'acció educativa. Rebutja l'enfocament tècnic d'una societat aïllada i separada de la realitat i afirma que els problemes de racisme i integrisme sorgeixen de la ment de les persones i des d'ací és des d'on cal abordar-ho. D'aquesta manera, la pretensió és fomentar una interacció positiva a l'escola entre els diferents membres que la componen, afavorint un diàleg intercultural que eviti conflictes fruit de la intolerància. Així, l'educació ha de permetre i fomentar el respecte mutu, i eliminar estereotips o prejudicis. Es tracta d'una educació multicultural que accepta la diversitat en llocs concrets com és l'aula o la família, protegint les tradicions de les diferents cultures. Des d'aquesta afirmació, els continguts curriculars parteixen de la pràctica, ja que és en ella on emergeixen els autèntics intercanvis culturals. Són més flexibles les relacions entre experts i professors perquè en aquest model existeix una aproximació entre teoria i pràctica i s'accepta el canvi i la interpretació. L'heterogeneïtat té aleshores cabuda i l'alumne és respectat i acceptat com qualsevol altre perquè es respon a la diversitat.

Es tracta d'adoptar, per una banda, una concepció psicològica i intimista de l'educació multicultural, ja que uneix educació multicultural i desenvolupament moral, on adopta un relleu especial la supressió de conflictes, d'estereotips i de prejudicis i importa només com el subjecte es percep a sí mateix. Per altra banda, una concepció ecològica que emfatitza la conseqüència que el tipus d'actituds com la intolerància pot tenir sobre les altres persones. No pretén eliminar el conflicte que sorgeix de la comunicació intercultural, sinó aprendre a viure amb ell. El professor que treballa en entorns multiculturals és un professional actiu capaç de realitzar els canvis que exigeix l'ambient en cada moment, donat que posseeix habilitats per transformar situacions de conflicte. Per tant, pensem que el professor, des d'aquest paradigma, és més reflexiu i més capaç de prendre les seues decisions, assumint el currículum però de manera interpretativa. A més, les experiències són un aspecte de gran rellevància perquè marca el tipus d'intervenció educativa i, per aquesta raó, conèixer les creences i el pensament dels professors és fonamental perquè, malgrat l'interès del formador de formadors per donar resposta a la diversitat, la realitat és que la majoria han estat educats en uns valors i creences que pertanyen a la raça blanca, el que posa de manifest la incapacitat, per la ignorància, a donar resposta. Així, tot i que s'incorporen fragmentadament elements d'altres cultures, creiem que el currículum formatiu segueix sent segregatiu. L'escassa rellevància cap aspectes polítics, socials i econòmics que envolten la societat són factors que influeixen negativament per educar culturalment ja que s'exigeix un canvi de percepcions i de relacions, i això només és factible des d'eixos àmbits.

3. *Com agent de transformació sociocultural*: model visible de l'Escola de Frankfurt i en pensadors com Marcuse, Habermas i Horkheimer, que afirmen que són les estructures de poder les responsables d'injustícia, i d'aquesta manera s'entén que l'escola és una institució destinada al servei de les estructures de poder. Hi ha tres àrees al sistema escolar que propicien la marginació: l'ocupació, perquè els xiquets immigrants no tenen igualtat d'oportunitats respecte als de la cultura dominant; l'estatus legal, perquè els xiquets immigrants estan subjectes a una inseguretat per accedir a un lloc de treball, a una nacionalitat

o residència; la pobresa, ja que aquests xiquets viuen en condicions inferiors a la majoria de la població; i la ideologia, perquè la majoria d'immigrants viuen la creença de que ells no haurien d'estar allí.

Davant aquesta situació, les actituds que presenten els immigrants davant el sistema educatiu és de desconfiança, que es tradueix en absentisme, fracàs escolar i rebuig als valors propugnats per l'escola. Per tant, pensem que l'actuació ha de sobrepassar el plànol educatiu i ha de dirigir-se a qüestions ideològiques, polítiques i socials, si el que es pretén és educar en la diversitat. Des d'aquest model el professor ha d'inculcar als seus alumnes la lluita per la igualtat i per construir un model social just. Així que curricularment ha d'estar present la deliberació i la corresponsabilitat comunitària amb la finalitat de que el professor tinga la funció de crear noves estructures més independents i transformadores socialment. El canvi educatiu ha de contemplar el respecte, la solidaritat, la unió entre teoria i pràctica i la creació d'espais curriculars des del diàleg intercultural. Aleshores, l'educació intercultural implica transformació social i estructural que garanteix la justícia i igualtat, exigint l'autonomia personal del professorat i la participació democràtica en la presa de decisions. Els educadors han de saber que la cultura dominant pretindrà minar la veu de la minoria mitjançant pràctiques hegemòniques i privarà de poder els educadors o professionals. Aquesta situació implica, al nostre parer, que els professors reflexionen per ser conscients de la importància de ser transformadors socials, comproment-se davant situacions d'injustícia i desigualtat, prenent com a punt de partida el conflicte generat, és a dir, des del conflicte propiciar el canvi. De totes formes, no podem parlar d'educació multicultural des d'aquest model perquè emfatitza més les diferències que les compatibilitats; parteix d'un concepte de cultura estàtic i tancat, i ignora la interrelació intercultural al llarg de la història.

4. *Com agent que promou la interacció cap a una cultura global-plural*: pretén unir enfocaments cognitius, sociopolítics i humanístics afirmant la impossibilitat de ruptura entre el desenvolupament social i personal, i per tant, entre desajust econòmic i social. Autors que mantenen atenció a aquest model: Morin (1984), Yús Ramos (1996, 1997), Argibay (1996), Tye (1990), Pike i Selby (1988, 1994). L'eix fonamental és partir des d'allò més profund de l'ésser humà per així arribar a la trobada intercultural, el que exigirà conèixer el grau de maduresa del docent per posteriorment oferir-li recursos comunicatius i interpersonals. Adquireix doncs rellevància l'actuació transcultural que potencie l'empatia entre les persones i la visió global de la realitat. L'educació assumeix un sentit quan la trajectòria es traça des de l'àmbit personal o sociolocal al global. És una visió holística que exigeix de les escoles un canvi global a través de processos solidaris que permeten establir més justícia social i l'adopció d'acords, i parteix d'una escola democràtica que genera actituds solidàries i compromeses tant en l'àmbit local com global. Des d'aquest plantejament, que al nostre entendre és el més adequat com expressàvem al principi, s'afirma que (López, 2002: 101):

La visió holística d'un món en canvi està estretament lligada a un nou compromís de presa de consciència mundialitzada en la que els docents han d'assumir la complexitat de la cultura i de la inter i intramulticulturalitat dels grups humans, requisit imprescindible d'una vivenciada i experiencial aldea global, en la que el saber no té una única dimensió, sinó que les diferències, els matisos i les contradiccions axiológicoactitudinals de les diverses cultures plantegen un nou i penetrant repte.

El positiu d'aquest enfocament és que permet trencar la compartimentalització creada amb la transversalitat i l'actuació des del plànol global, això és, l'educació és per a tots i en conseqüència es construeix des del diàleg cultural, a través de la reflexió i de la crítica en les aules, i reforç de cultures tant des de dins de l'escola com des de fora. Però també s'exigeix un canvi profund dels individus que consisteix en la necessitat de que el professor siga capaç de pensar i comprendre l'ésser humà íntegrament i de comprometre's per una justícia social i pels drets humans. Aleshores, el professor ha de partir d'un currículum intercultural per aproximar-se a la diversitat cultural, i això exigeix que oblide els seus propis continguts mentals i emocionals que responen a un tipus concret de cultura, per així obrir-se a una nova teoria i pràctica que no estiga contaminada per cultures majoritàries. En definitiva, pensem que l'educador ha de sotmetre's al procés de desidentificació, qüestió que genera canvis en el concepte d'aprenentatge, en el contingut del currículum, en la formació dels formadors i en la relació entre escola-universitat. Des d'aquest model és possible educar interculturalment perquè es poden treballar: *objectius relatius a la diversitat cultural* com ara la promoció de la integració i la informació del país d'acollida i dels coneixements d'aculturització i endoculturalització, buscant l'equilibri en les societats multiculturals; *objectius referits al multiracisme* per afrontar prejudicis racistes i treballar des d'una pedagogia intercultural que compregua les relacions ètniques; *objectius referits a la situació social* que informen sobre els conflictes i moviments migratoris i, en conseqüència, s'afavorisca una legislació apropiada a la convivència pluricultural, i done a conèixer peculiaritats socials, culturals i històriques sobre el país d'origen i el d'acollida, sense atemptar contra l'estatus dels grups immigrants; *objectius referits al currículum*, això és, posseir coneixements curriculars per a qualsevol nivell educatiu (primària, secundària i universitat); i *objectius referits a la llengua*, que inclou des de la metodologia fins la motivació i promoció de l'aprenentatge de la llengua del país que acull com a segon idioma.

10. Formació del professorat per a una societat multicultural

Ja des de l'any 1969 existeixen interessos per formar el professorat, doncs es considera que els manca la formació¹⁶ adequada. Al respecte es pronuncien Anderson, Reiffi i McGray, Feroso (1992) i Schramm (1992) i el consell de Cooperació Cultural del Consell d'Europa (1986), que afirmen que (Del Arco, 1998: 103):

---

¹⁶ En la formació del professorat són característics els programes destacant el que va aplicar Zeichner (1994) al professorat de primària, basat en justícia social i igualtat educativa però sense obtenir els resultats desitjats, qüestió que va corroborar la dificultat de treballar amb el professorat per tenir una formació i ser capaços d'afrontar l'educació intercultural. Segons altres, com Marsh (1997), la qüestió radicaria en superar dificultats com ara tendència del professorat a partir d'una referència etnocèntrica, a considerar només diferències i no similituds, possibilitat de que els professors siguen indiferents davant determinades situacions, de que s'accepten postures relativistes on no totes les opcions són igualment vàlides, de que es reforcen els estereotips. I no podem garantir actituds positives per un alumne/a que tinga molt de coneixement d'una cultura. A més, no hi ha relació positiva entre més coneixement i més igualtat social. Jordán, en 1994, proposa per a la formació del professorat crear un "optimisme pedagògic realista".

No hi ha prou amb la bona voluntat; cal que els professors es preparen per rebre i comprendre els seus alumnes, les seues famílies, els seus col·legues, procedents d'altres països; que respecten la diversitat de llengües, els modes de vida, els projectes, els comportaments, les religions; que pugen tractar els conflictes que sorgisquen i sàpiguen aprofitar-los per enriquir culturalment a cadascú. En realitat, la formació dels docents és la peça clau de l'educació intercultural.

És necessari que els formadors de professors introduïsquen continguts relatius a diferències lingüístiques, sexuals, religioses i en definitiva a la diversitat, ja que l'educació intercultural és responsabilitat seua, dels centres educatius i de les universitats. Marcelo (1995), Tabachnick i Zeichner sostenen que els formadors de formadors no han contemplat entre les seues prioritats la diversitat cultural i la igualtat educativa, de manera que no s'ha produït una reforma curricular capaç d'oferir alternatives (Davis, 1995). Tot i que existeixen diferents modes i programes d'incidir en la formació del professorat, considerem que les línies d'acció de tot programa han de tenir el seu origen en l'educació intercultural que ha de radicar en la cultura de l'escola-universitat i de la comunitat, cosa que implica no només partir d'una pedagogia de la igualtat, sinó també conèixer l'estil d'aprenentatge dels estudiants, tant dins com fora de l'aula. Els professors han d'arreglar informació interdisciplinària respecte a continguts, mètodes, estratègies i habilitats. D'aquesta manera fomenten la reflexió que indique quan utilitzar una habilitat concreta i com unir l'experiència dels alumnes de les diferents cultures, qüestió que implica que el professorat estiga conscienciat i sàpiga com incideix la diversitat cultural en les creences i en les actituds. Ja que només ens interessa com abordar totes aquestes propostes educativament, afirmem que el docent ha de: desenvolupar l'autoconeixement i l'autoacceptació en l'estudiant incrementant la seua autoestima; oferir tant cursos de formació multicultural com programes per al propi professorat, de manera que se suprimisquen conductes intolerants; i conèixer les diferències entre els valors de la comunitat local i els que es treballen a l'aula. Dins el marc curricular proposem la creació d'unitats didàctiques des de contextos de pluralitat cultural, que utilitzen qualsevol material per aconseguir eixa pluralitat, i que introduïsquen assignatures específiques sobre multiculturalisme fins i tot als nivells universitaris. També interessaria, des del nostre punt de vista, desenvolupar un espai comunicatiu on confluisquen les diverses cultures, i per aconseguir-ho cal eliminar prejudicis i estereotips creant un clima de confiança que permeta resoldre conflictes culturals i conèixer els diferents estils de vida, de manera que existisca un respecte recíproc per les diverses cultures, sempre que es troben dins el marc dels Drets Humans (1948). Convidem a que el professor analitze la situació per reflexionar i canviar, i desenvolupar en conseqüència estratègies i habilitats que siguen adequades per treballar amb xiquets i amb adults, i conèixer com expliquen el seu món. Així, el professor educa interculturalment incidint en les dimensions afectivo-morals, cognitives, conductuals, experimentals, culturals i pedagògiques. Però totes eixes propostes exigeixen un compromís personal-institucional més gran, ja que la pluralitat cultural és tasca educativa, i els centres educatius han de ser llocs de discussió mitjançant canvis curriculars i projectes educatius. També estimem convenient valorar i analitzar críticament un marc legal que defensi la justícia, la igualtat i la pluralitat; que els plans de formació es qüestionen i eliminen tota formació que s'acoste a l'assimilacionisme i s'establisca un nou marc curricular que transcendisca les fronteres educatives i arribe a les

familiars. Tot això exigeix que els processos de selecció de professors no han de respondre exclusivament a qüestions cognitives i de competència, sinó que també ha d'estar unit a qüestions actitudinals i qualitats personals relatives a la diversitat cultural.

11. A tall de conclusió

L'educació intercultural implica un canvi en tots els agents educatius i al currículum. Respecte als agents educatius, i començant pels *pares*, proposem que aquests s'impliquen més positivament en el procés educatiu, que coneguen la forma de vida de la cultura majoritària però preservant la seua identitat. També incidim en que els *professors* tinguem més formació i qualificació, eliminant mètodes i objectius monoculturals i adoptant una flexibilitat més gran, així com més capacitat crítica que es reflectisca en les estratègies i habilitats ometent models assimilacionistes i actituds discriminatòries, ja que, com s'afirma (Del Arco, 1998: 145-146):

L'educador que s'enfronta a l'educació per al pluralisme cultural, seriosament, ha de realitzar una sèrie de canvis importants en la seua manera de treballar que no sempre s'està en condicions de garantir. [...] Ha d'enfrontar-se a una realitat molt complexa, amb pocs mitjans i poca formació específica, i en una societat on no hi ha consens sobre el tema, sinó que s'ha convertit en un instrument d'enfrontament [...].

Pel que fa als propis *estudiants*, pensem que ha d'incrementar-se el criteri de proporció de l'alumne immigrant perquè existisca multiculturalisme, així com la intervenció curricular adequada que s'ha exposat anteriorment on la igualtat d'oportunitats siga l'eix principal. Així mateix, al *currículum* es convida a: a) modificar els Projectes Educatius Curriculars i el Pla Anual de Centre, b) transformar serveis com el menjador i la biblioteca cap un model educatiu intercultural basat en una educació global, c) establir una associació adequada entre la distribució de l'alumne a l'aula i l'organització del temps i del treball, d) adequar els estils de comunicació a l'aula (des del to de veu a l'idioma utilitzat) i els processos d'avaluació en sintonia amb el model d'educació intercultural elegit, i e) afavorir que l'escola done resposta als alumnes amb necessitat educativa especial. És des de l'educació des d'on s'ha de construir una consciència justa i solidària davant les desigualtats eliminant l'etnocentrisme dominant. Com s'afirma al següent text (Gómez, 2001: 225),

Si el que defensa Geertz és respectar les diferències, no descontextualitzar naturalesa i cultura, funcionar amb tota la diversitat possible, sobre la base de totes les capacitats racionals de l'home, no cal per això el relativisme, ni el relativisme moderat. L'obstinat sentit comú descobreix una semblança bàsica de tots els homes, dins les diferències culturals. Per això l'etnocentrisme i un dels seus derivats, el racisme, creen mala consciència.

BIBLIOGRAFIA

- ARANGUREN, L. A. i P. SÁEZ (1998): *De la tolerancia a la interculturalidad*, Madrid, Anaya.
- BARTOLOMÉ PINA, M. (Coord.)(1997): *Diagnóstico a la Escuela Multicultural*, Barcelona, CEDECS.
- DD.AA. (1999): «Monográfico. De la transversalidad a la educación global», *Investigación en la escuela*, 37.
- DEL ARCO BRAVO, I. (1998): *Hacia una escuela intercultural. El profesorado: formación y expectativas*, Lleida, Universitat de Lleida.
- GARCÍA CASTANO, F. i A. GRANADOS MARTÍNEZ (1999): *Lecturas para educación intercultural*, Madrid, Trotta.
- GÓMEZ PÉREZ, R. (2001): *Iguales y distintos. Introducción a la antropología cultural*, Madrid, Ediciones Internacionales Universitarias.
- GRUPO ELEUTERIO QUINTANILLA (1998): *Libros de texto y diversidad cultural*, Madrid, Talasa.
- JORDÁN, J. A. (1996): *Propuestas de educación intercultural para profesores*, Barcelona, Ediciones CEAC.
- LÓPEZ LÓPEZ, C. (2002): *Diversidad socio-cultural y formación de profesores*, Bilbao, Ediciones Mensajero.
- MALGESINI, G. i C. GIMÉNEZ (1997): *Guía de conceptos sobre migraciones, racismo e interculturalidad*, Madrid, La cueva del oso.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, S. (1999): *El profesorado ante la educación intercultural. Reflexiones y propuestas para su formación*, Granada, Universidad de Granada.
- SANTOS REGO, M. A. (ed.)(1994): *Teoría y práctica de la Educación Intercultural*, Universidad de Santiago de Compostela, Promociones y Publicaciones Universitarias.